

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/121/17-21>

Toğrul Vəliyev

Bakı Dövlət Universiteti
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0006-8127-9776>
veliyevtogrul@yandex.com

Beynəlxalq iqtisadi hüquq kontekstində transmilli korporasiyalar

Xülasə

Müasir dünya iqtisadiyyatı müxtəlif kənar və daxili müdaxilələrin təsiri ilə inkişaf etməkdə və yeni məzmunları əhatə edəcək şəkildə formalaşmaqdadır. Sözügedən formalaşma dünya iqtisadiyyatının inkişafı və dövrün tələblərinə uyğunlaşması kimi nəzərdən keçirilir. Günümüzdə bir çox sahədə olduğu kimi, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə də beynəlmiləşmə, qloballaşma və transmilliləşmə prosesləri bu inkişafın əsasında dayanan amillərdən hesab edilir və qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilir.

Sadalanan proseslərin hər biri öz-özlüyündə müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olub, fərqli məzmunları əhatə etsə də, hər birinin kökündə ictimai münasibətlərin əhatə dairəsinin genişlənməsi, dövlət sərhədləri və, ümumiyyətlə, sərhəd anlayışının aşılması kimi ümumi ideologiyalar dayanmaqdadır. Qeyd olunan ideologiyaların beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə təzahürü kimi nəzərdən keçirdiyimiz transmilli korporasiyaların müasir dövrdə həm iqtisadiyyatda, həm də beynəlxalq hüquq münasibətlərində rolunun artması müşahidə olunmaqdadır.

Transmilli korporasiyalar beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin mühüm iştirakçılarından biri olaraq, onun elmi tədqiqatına daha çox iqtisadiyyat elminin müxtəlif sahələrində rast gəlinir. Transmilli korporasiyalar istər təşkilati-struktur baxımından, istərsə də beynəlxalq iqtisadi hüquq münasibətlərində iştirakının və hüquq subyektivliyinin tədqiq edilməsi zərurəti onu beynəlxalq hüquq müstəvisinin aktual problemlərindən birinə çevirmişdir.

Açar sözlər: Transmilli korporasiyalar, beynəlxalq hüquq, iqtisadi hüquq, qloballaşma, sərmayə

Togrul Valiyev

Baku State University
PhD in Law
<https://orcid.org/0009-0006-8127-9776>
veliyevtogrul@yandex.com

Transnational Corporations in the Context of International Economic Law

Abstract

The modern world economy is developing under the influence of various external and internal interventions and is being shaped in a way that encompasses new dimensions. This formation is considered both as the development of the global economy and its adaptation to the requirements of the contemporary era. As in many other fields today, in international economic relations as well, the processes of internationalization, globalization, and transnationalization are regarded as fundamental factors underlying this development and are examined in their interrelation. Although each of these processes possesses distinct characteristics and encompasses different dimensions, they are all rooted in common ideologies such as the expansion of the scope of social relations, the transcendence of state borders, and, more broadly, the overcoming of the very notion of boundaries. As a manifestation of these ideologies in international economic relations, it is observed that in the modern era, the role of transnational corporations is increasing both in the economy and in international legal relations. As one of the key participants in international economic relations, transnational corporations are more frequently examined within various fields of economic science. The necessity of studying

transnational corporations both from an organizational-structural perspective and in terms of their participation and legal subjectivity in international economic law has made them one of the pressing issues within the framework of international law.

Keywords: *Transnational corporations, international law, economic law, globalization, investment*

Giriş

Dünyada iqtisadi-təsərrüfat münasibətləri uzun tarixi dövr keçmiş, yarandığı dövrdən bəri daim formalaşmış və inkişaf etmişdir. İqtisadi-təsərrüfat münasibətləri bu baxımdan dinamik münasibətlər kimi qiymətləndirilir. Belə ki, bu münasibətlər zamanla ona təsir edən amillər nəticəsində inkişaf edib genişlənməklə yanaşı, öz məzmun və formasını dəyişərək dövrün və zamanın tələblərinə uyğunlaşması ilə xarakterizə olunur. İqtisadi-təsərrüfat münasibətlərinin yaranmasını tələb edən amillər zamanla dəyişdikcə, sözügedən münasibətlər də müxtəlif tələbatları qarşılamaq üçün tələblərə uyğunlaşmışdır.

Məlumdur ki, müəyyən iqtisadi sahədə fəaliyyət göstərən subyektlər həmin fəaliyyəti daha geniş kütləyə çatdırmaq və həmin iqtisadi münasibətdən maksimal mənfəət əldə etmək məqsədilə öz fəaliyyətlərini inkişaf etdirməkdə maraqlıdırlar. Mövcud hər bir fəaliyyət növü həmin fəaliyyəti həyata keçirən subyektlər tərəfindən iqtisadi münasibətlərin ilk yarandığı gündən bu vaxtadək beynəlxalq hüququn subyektləri arasında bu sahədə həyata keçirilən fəaliyyətlər hesabına daim inkişaf etməkdədir.

Tədqiqat

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin subyektləri arasında iqtisadi münasibətlərin qurulması, bu münasibətlərin tənzimlənməsi, həyata keçirilməsi qaydaları beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin formalaşmasına və inkişafına bilavasitə təsir göstərir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər – maddi nemətlərin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı üzrə müxtəlif ölkələrin təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı fəaliyyət sistemidir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər ayrı-ayrı ölkələr, onların regional birlikləri, həmçinin ayrı-ayrı müəssisələr (transmilli və çoxmilli şirkətlər) arasında iqtisadi münasibətlərin çoxsəviyyəli təsərrüfat əlaqələri kompleksidir.

Qeyd etməliyik ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişaf etmiş bazar təsərrüfatı sahəsi kimi əlamətləri aşağıdakılardır:

- a) iştirakçıların beynəlxalq əmək bölgüsü və milli sərhədlər bazasında iqtisadi xüsusiləşməsi;
- b) istehsal amilləri və nəticələri ilə beynəlxalq mübadilə nəticəsində əmtəə, xidmət, kapital, iş qüvvəsi, texnologiya dünya bazarlarının yaranması və fəaliyyət göstərməsi;
- c) beynəlxalq iqtisadi münasibətlər çərçivəsində tələb, təklif, qiymət qanunlarının tam surətdə fəaliyyəti;
- d) istehsalçılar, satıcılar və alıcılar arasında olan rəqabət mübarizəsi;
- f) istehsalın və satışın inhisarlaşması.

Bununla yanaşı, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər onu digər iqtisadi münasibətlərdən fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Onların sırasına aşağıdakılar aiddir:

- təsərrüfat münasibətləri milli sərhədlər çərçivəsindən kənara çıxır, geniş ərazini əhatə edir, mübadilə həcmi daha yüksəkdir, subyektlərin sayı müqayisə olunmaz dərəcədə çoxdur;
- ayrı-ayrı ölkələrin sərhədlərindən kənara resursların, istehsal amillərinin və istehsalın nəticələrinin hərəkəti baş verir, milli iqtisadiyyata əlavə resurslar cəlb olunur;
- istehsalçılar, satıcılar və alıcılar arasında daha genişmiqyaslı, bəzən qlobal və kəskin rəqabət mübarizəsi mövcud olur.

Müasir dünya təsərrüfatının xarakterik cəhətlərindən biri beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin intensiv inkişafda olmasıdır. Bu özünü ölkələr, ölkə qrupları, ayrı-ayrı firma və təşkilatlar arasında iqtisadi münasibətlərin genişlənməsində və dərinləşməsində göstərir ki, bunu da əsasən aşağıdakı səbəblər şərtləndirir:

- istehsalın beynəlmilləşməsi, yəni onun milli sərhədlər çərçivəsindən kənara çıxması, milli iqtisadi sistemlər arasında hərtərəfli və genişhəcmli əlaqələrin və qarşılıqlı asılılığın inkişaf etməsi;

- elmi-texniki tərəqqi nəticəsində ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi və istehsalçılar arasında ən müxtəlif əlaqələrin, xüsusilə də texnoloji əlaqələrin güclənməsi;
- regional inteqrasiya prosesinin sürətlənməsi nəticəsində bu prosesdə iştirak edən ölkələrin qarşılıqlı əlaqələrinin güclənməsi və onların iqtisadiyyatlarının açıqlığının artması;
- qlobal problemlərin kəskinləşməsinin bütün dünya ictimaiyyətinin bu problemlərin həlli üçün səylərini birləşdirməyə gətirib çıxarması.

Yuxarıda sadalanan amillər, həmçinin qeyd olunmayan bir sıra digər amillər beynəlxalq münasibətlərin xüsusi altsistemi olan beynəlxalq iqtisadi münasibətlər inkişafını aktivləşdirir. İqtisadiyyatın beynəlmilləşməsi prosesi yavaş da olsa həmişə baş vermişdir. Müasir dövrdə baş verən beynəlmilləşmənin əsas və fərqləndirici xüsusiyyətləri vardır. Dünya təsərrüfatı inkişafının hazırkı mərhələsində çox böyük əhəmiyyət veriləsi proseslər gedir. Son nəticədə onlar beynəlxalq əmək bölgüsünün və dünya əmtəə-mal mübadilələrinin parametrlərinə güclü təsir göstərir. Dünya iqtisadiyyatında gedən beynəlmilləşmə prosesi baxımından çox əhəmiyyətli xüsusiyyətlərə, birincisi, beynəlxalq əmək bölgüsünün bu vaxta qədər görülməmiş dərəcədə dərinləşməsi, əhatəli olması, beynəlxalq mübadilənin yüksəlməsi sürətinin istehsal artım sürətindən çox olması daxildir. İkincisi, dünya mübadiləsi strukturunda dəyişikliklərin baş verməsidir. Üçüncüsü, təkrar istehsal prosesində xarici iqtisadi əlaqələrin rolunun artması və onların ictimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi amilinə çevrilməsidir.

Günümüzdə, təqribi 100 000 civarında transmilli şirkətin olduğu təxmin edilməkdədir (UNCTAD, 2016). Ancaq sözügedən beynəlxalq miqyasda fəaliyyət göstərən şirkət konsepsiyaları müasir dövrdə meydana gəlməmişdir. Bu miqyasda fəaliyyət göstərən ilk neft şirkətləri və müstəmləkə ərazilərindəki böyük təsərrüfat müəssisələri həmin kateqoriyadakı şirkətlərin köhnə nümunələri arasında yer alır. Hətta daha da əvvəlki dövrlərdə fəaliyyət göstərməyə başlayan Dutch East India Company və British East India Company beynəlxalq miqyasda fəaliyyət göstərən şirkətlərin ən köklü nümunələri arasında yer almaqları ilə yanaşı, həm də bugünkü transmilli şirkətlərin ilkin formaları kimi nəzərdən keçirilir (*Island of Palmas case*, 1928). Bu şirkətləri, birbaşa mənbə dövlətin maraqlarını daşdığı və fəaliyyət göstərdikləri ərazidə digər dövlətlərə müharibə elan etmək səlahiyyətlərinə malik olduqlarından, bu gün dövlətlərin iradəsindən kənar fəaliyyət göstərən subyekt kimi qəbul edilən transmilli şirkətlərdən ayırmaq lazımdır. Yəni əvvəlki dövrlərdə mövcud olmuş eyni kateqoriyadan olan şirkətlərin nə dərəcədə dövlətin yurisdiksiyasından və iradəsindən kənar olduğu mübahisəli məsələ hesab edilirdi. Buna nümunə olaraq, Palmas Adası məhkəmə işində hakim Max Huber bu şirkətlərin dövlətlərlə olan razılaşmalarının hər hansı bir özəl şirkətin ilə bağladığı hüquq müqaviləsi ilə eyniləşdirilməməli olduğunu vurğulaması da buna sübutdur.

Günümüzdə nəzərdə tutulan transmilli şirkətlər, beynəlxalq miqyasda fəaliyyət göstərən hər hansı bir şirkətlə müqayisədə daha geniş yayılmış və qarışıq xarici fəaliyyət sferasına sahib olub, yuxarıda danışdığımız əvvəlki nümunələrə nəzərən mənbə dövlətlərindən daha bağımsız bir şəkildə fəaliyyət göstərməkdədirlər. Bu cür fəaliyyət transmilli şirkətlərə daha önəmli və geniş fayda verməkdədir.

Müasir transmilli şirkətlərin həm meydana gəlməsinə, həm də əsas məqsədləri olan fayda əldə edilməsinə zəmin yaradan əsas ünsür qloballaşmadır. Bu şirkətlərin kökü hələ XVIII–XIX əsrlərdə, əsasən Avropadakı sərmayənin fərqli qitələrə geniş bir şəkildə yayıldığı, sürətlə inkişaf edən texnologiya sənayesində istehsal və idarəetmənin beynəlxalq səviyyəyə çatdığı dövrdən başlamışdır. Bu əsrlərdə Avropanın güclü dövlətlərinin xammal axtarışında olması və sistemik şəkildə dünyanın dörd bir yanına yayılaraq bu əraziləri müstəmləkəsinə çevirməklə həmin ərazilərdəki güclü siyasi əlaqələri sayəsində ticarət imtiyazları əldə etdikləri müqavilələr bağlamaqları qlobal miqyasda iqtisadiyyatın və ticarətin qloballaşmasına yol açmışdır.

Nəticə etibarilə, transmilli şirkətlər qloballaşma ilə birlikdə beynəlxalq aləmdə çox böyük güc qazanmış, günümüzdə ən güclü dövlətdən kənar institutlardan biri olaraq, xüsusilə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin təməl sütunlarından biridir. Bu şirkətlərin investisiya və ticarət fəaliyyətləri, şübhəsiz ki, qlobal miqyasda iqtisadi inkişafın başlıca səbəblərindən biri olmaqla, ümumi rifaha önəmli yardım edir. Transmilli şirkətlərin beynəlxalq aləmdəki və qlobal iqtisadi sistemin mexanizmindəki yeri və önəmi böyükdür. Bu səbəblə, sərhəddən kənar investisiyalarının və iqtisadi fəaliyyətlərinin milli

hökumətlərin keyfiyyətindən asılı olmadan beynəlxalq hüquq tərəfindən müəyyən təminatlar altına alınması zəruridir (Əliyev, 2012).

Qeyd etdiyimiz kimi, iqtisadi münasibətlərin əsas iştirakçılarında biri olan transmilli korporasiyalar həm iqtisadiyyat elminin əsas predmeti olmaqla yanaşı, həm də hüquq elminin predmeti kimi nəzərdən keçirilir. Bildiyimiz kimi, hər hansı elm sahəsinin predmeti dedikdə biz həmin elm sahəsinin öyrəndiyi və tənzimlədiyi münasibətləri, məfhumları başa düşürük. Transmilli korporasiyaların yuxarıda qeyd etdiyimiz hər iki elm sahəsinin predmeti olmasına əsas verən başlıca səbəb onu müxtəlif elm sahələrinin fərqli müstəvilərdə tənzimləməsidir. İlk növbədə, transmilli korporasiyaların iqtisadiyyat elminin predmeti olmasını onunla izah edə bilərik ki, transmilli korporasiyalar iqtisadi münasibətlərin iştirakçısıdır və onun fəaliyyəti bilavasitə iqtisadiyyatın əsasında dayanır. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər zəminində transmilli korporasiyalara verilən anlayışlara misal olaraq, aktivləri bir neçə ölkədə yerləşdirilmiş, yaxud iqtisadiyyatın bir və ya bir neçə sahəsində müxtəlif millətlərə mənsub kapitalla təmsil olunmuş, beynəlxalq menecmentlə idarə edilən iri firma olaraq qəbul edilən bir anlayışı nümunə göstərmək olar (Clapham, 2006).

Transmilli korporasiyaların hüquq elminin predmetinə daxil edilməsinin əhəmiyyətini isə aşağıdakı bəndlərdə izah edə bilərik: a) transmilli korporasiyalar hüquqi şəxsdir – hüquq elmi baxımından onun hüquqi şəxs kimi formalaşması, quruluşu və strukturu önəm kəsb edən məsələdir; b) transmilli korporasiyalar, həmçinin beynəlxalq iqtisadi hüquq münasibətinin iştirakçılarıdır; bu xüsusiyyətinin hüquq üçün önəmi – transmilli korporasiyanın hüquq münasibətinin iştirakçısı olması dolayısı ilə onun həmin münasibətə daxil olmasına əsas verən hallar, onun hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə malik olması; c) transmilli korporasiyalar daxil olduqları münasibətlərdə hüquq və vəzifələrə malikdirlər, məsuliyyət daşıyırlar; d) transmilli korporasiyalar beynəlxalq hüquq və vəzifələrə malik olub, məsuliyyət daşıyırlar (Stiglitz, 2002). Transmilli korporasiyalara hüquq elmi çərçivəsində anlayış vermək üçün müəlliflər öz araşdırmalarında əsasən onun hüquqi əlamətlərini əks etdirən anlayışlar verməyə çalışmışlar. Bunlara misal olaraq, məşhur hüquq alimi Malcolm Shaw öz məqalələrində birində transmilli şirkətlərə fərqli dövlətlərin sərhədləri içərisində fəaliyyət göstərərək mövcud olan və adətən hər biri məskunlaşdığı dövlətdə rəsmiləşən fərqli qurumların tək bir baş ortaqlığa (parent company) bağlı olduğu və bütün bu qurumların arasında koordinatlı transmilli (sərhəddən kənar) iqtisadi fəaliyyətlərin həyata keçirdiyi şirkətlər kimi anlayış vermişdir. Bu şirkətlərdə baş ortaqlar qərar vermək və idarəetmə mexanizmlərini beynəlxalq miqyasda həyata keçirirlər. Bundan başqa, baş ortaqlıq və bu ortaqlığa bağlı şirkətlər arasında demək olar ki, hər növ iqtisadi dəyər və ixracın sərhəddən xaricdə rahatlıqla hərəkət etməsi mümkündür.

Nəticə

Beləliklə, doktrinalarda önə çıxan bir çox şəxslərin fikirlərini qəbul etsək, transmilli şirkətlərin bilavasitə sahib olduqları hüquqlara və öhdəliklərə istinadən beynəlxalq hüquq subyektivinə sahib olduqlarını irəli sürə bilərik. Beynəlxalq hüquq doktrinasının getdikcə böyüyən bir hissəsi transmilli şirkətlərin məhdud bir beynəlxalq hüquq subyektivinə sahib olduqlarını qəbul edirlər.

Ədəbiyyat

1. Clapham, A. (2006). *Human rights obligations of non-state actors*. Oxford University Press.
2. Dünya Bankası. (1992). Doğrudan yabancı yatırım rehber ilkeleri. *International Legal Materials*, 31.
3. *Island of Palmas (Netherlands/United States)*, 2 R.I.A.A. 829–871 (1928).
https://legal.un.org/riaa/cases/vol_II/829-871.pdf
4. Johns, F. (2004). The invisibility of the transnational corporation: An analysis of international law and legal theory. *Melbourne University Law Review*, 19, 893–923.
5. Muchlinski, P. (2007). *Multinational enterprise and the law* (2nd ed.). Oxford University Press.
6. Noortmann, M., Reinisch, A., & Ryngaert, C. (2015). *Non-state actors in international law*. Hart Publishing.

7. Papers show ITT urged U.S. to help oust Allende: Suggestions for... (1972, July 3). *The New York Times*.
<https://www.nytimes.com/1972/07/03/archives/papers-show-itt-urged-us-to-help-oust-allende-suggestions-for.html>
8. Stiglitz, J. E. (2002). *Globalization and its discontents*. W. W. Norton & Company.
9. Əliyev, E. Ə. (2012). *Beynəlxalq iqtisadi hüquq*. UniPrint MMC.
10. United Nations Centre on Transnational Corporations. (1985). *Environmental aspects of the activities of transnational corporations: A survey* (para. 51).
11. United Nations Conference on Trade and Development. (2015). *World investment report 2015*.
12. United Nations General Assembly. (1962, December 14). *Permanent sovereignty over natural resources* (Resolution 1803 (XVII)). [https://undocs.org/en/A/RES/1803\(XVII\)](https://undocs.org/en/A/RES/1803(XVII))

Daxil oldu: 14.05.2025

Qəbul edildi: 30.08.2025